

بررسی شکل‌گیری هویت نوجوان بر اساس صحیفه سجاده^۱

فرحناز قاسمیان^۲

چکیده

صحیفه‌ی سجاده یکی از متون دعایی بر جای مانده از امام سجاد علیه السلام است که افق‌های روشن و متعددی را در جهت هدایت و سعادت بشر می‌گشاید و چراغ راه اولیا و مریدان در انتخاب مسیر و هویت بخشی به مترتبان است. پژوهشگران علوم تربیتی معتقدند که این صحیفه در عین حال که در بردارنده‌ی ظریف‌ترین و دقیق‌ترین راز و نیازهاست و رابطه‌ی عاشقانه‌ی انسان و خدا را به زیباترین شکل ممکن به تصویر می‌کشد، از منابع مهم در بررسی و استنباط عناصر نظام تربیتی اسلام است. تحقیق حاضر با هدف بررسی شکل‌گیری هویت نوجوان بر اساس صحیفه سجاده، توصیفی و با روش جمع‌آوری اطلاعات بر اساس اسناد کتابخانه‌ای انجام شده است. ابزار اندازه‌گیری، صحیفه سجاده و منابع اسلامی و روانشناسی است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مؤلفه‌های مشترک بین روانشناسی و صحیفه سجاده در شکل‌گیری هویت نوجوان عبارتند از: عوامل شناختی، عاطفی و هیجانی، رفتاری و جسمانی، تأثیرات والدین. همچنین پرورش روحیه فضیلت‌جویی، تذکر و یاد خدا، التزام به عمل، پرورش روحیه خوف و رجا و پرورش روحیه بخشندگی از مؤلفه‌های خاص صحیفه سجاده در شکل‌گیری هویت نوجوان است. واژه‌های کلیدی: صحیفه سجاده، هویت نوجوان، دعا.

۱. تاریخ دریافت: ۹۶/۱۲/۱۵ تاریخ پذیرش: ۹۷/۴/۳۰

۲. دانش آموخته دکتری تربیت بدنی دانشگاه علامه طباطبایی تهران، دبیر دبیرستان شاهد شهرستان گلوگاه. farahmaz@yahoo.com

مقدمه

صحیفه سجادیه یکی از بزرگ‌ترین آثار مدون قرن اول هجری و از مهمترین منابع نیایش‌های دینی و مکتب انسان‌ساز اسلام است؛ به گونه‌ای که آن را أخت القرآن و زبور آل محمد نامیده‌اند. اگرچه ظاهراً این کتاب بر مدار راز و نیاز و دعا و عرض حاجت است، اما در این پوشش بسیاری از مسائل و نکات دقیق، ظریف و حساس اجتماعی، تربیتی، عرفانی و انسان‌شناختی نیز مطرح شده است (مرزوقی، ۱۳۸۳، ۳۱-۱۷). امام سجاد علیه السلام در قالب دعا، رهیافت‌هایی برای پرورش ابعاد فردی و اجتماعی انسان در اختیار وی قرار داده‌اند که امکانات ویژه‌ای را برای ساختن یک هویت مستقل و کامل و پرورش اصولی کودک و نوجوان در اختیار والدین، مربیان و دانشمندان مسلمان قرار می‌دهد. دوره نوجوانی که ویژگی مشخص آن بلوغ است، یکی از مهمترین، حساس‌ترین و درعین حال سرنوشت‌سازترین دوره‌های زندگی انسان است. در این دوره، نوجوان تحولات عمیق شناختی و عملی را تجربه می‌کند که او را به سوی یافتن حقایق جهان هستی و سپس عمل مناسب با آن فرا می‌خواند. مهمترین تکلیف رشدی نوجوان، جستجو برای شکل‌گیری هویتی مستقل است تا خود را برای دوره بزرگسالی آماده کند؛ بنابراین کسب هویتی سالم برای نوجوان از اهمیتی حیاتی برخوردار است و سلامت روانی و اجتماعی آینده‌ی آنان به این امر وابسته است. با توجه به اهمیت دوره‌ی نوجوانی در رشد شخصیت و لزوم هویت‌یابی در این دوره، توجه به مرحله‌ی نوجوانی کارکردی روزافزون در مباحث نظری و تجربی روانشناسی یافته و به همان نسبت، لازم است تا در سطوح اجتماعی و فرهنگی جوامع نیز جایگاه خود را بیابد. محیط خانواده به عنوان اولین پایگاه تربیتی و سپس مدارس و آموزشگاه‌های تعلیمی، مهمترین مراکزی به شمار می‌روند که توجه به دوره‌ی جوانی و هویت‌یابی نوجوان می‌تواند در آنها متجلی و ثمربخش باشد.

صحیفه‌ی سجادیه و ادعیه امام سجاد علیه السلام، به سبب موقعیت تاریخی و وضعیت خفقان‌آمیز سیاسی زمان آن حضرت، از نظر چندلایه‌ای بودن، منحصر به فرد است؛ زیرا در آن زمان، زمینه‌ای مناسب برای تبلیغ معارف اصیل دینی وجود نداشت و مردم از ترس حاکمیت جور، نه فقط در پی آموختن، حفظ و انتقال دیدگاه‌های آن بزرگوار نبودند، بلکه از هرگونه ارتباط با آن حضرت پرهیز می‌کردند. به همین دلیل امام سجاد علیه السلام بسیاری از

آموزه‌های تربیتی، اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و سایر معارف دینی را با زبان دعا و در مقام راز و نیاز با معبود خویش ابراز کردند (عبدالحمید، ۱۳۸۴). از منظر امام سجاد علیه السلام، زبان دعا که در صحیفه برای تعلیم و تربیت شیعیان مورد استفاده قرار گرفته، برترین شیوه تربیتی است. این زبان به عنوان زبانی عاطفی-عقلانی، شور و شعوری دل‌انگیز در متربی می‌آفریند و او را به مقصد تربیت رهنمون می‌سازد. رهنمودهای کلی و دستورالعمل‌های جزئی صحیفه که مبتنی بر شالوده‌های بنیادین انسان‌شناختی و نگاه پیوسته به مقصد عالی تربیت است، به نظام تعلیم و تربیت اسلامی ساختاری منطقی و زیبا بخشیده است. تحقیقات ارزشمند علمای سلف درباره‌ی صحیفه‌ی سجاده، بیشتر در قالب شرح و توضیح لغات و جملات بوده است و در آن‌ها کمتر به تجزیه و تحلیل تربیتی مطالب پرداخته شده است. از طرفی در تمام دعا‌های مأثور، علاوه بر تجلی رابطه‌ی عاشقانه بندگان با معبود، نکات آموزنده و معرفتی دیگری نیز وجود دارد که با عبور از لایه‌ی نخست این دعاها به آن نکات عالی و عمیق دست می‌یابیم (میرشاه جعفری و مقامی، ۱۳۸۴).

از آنجا که صحیفه سجاده دارای محتوای بسیار غنی در زمینه مسائل تربیتی است و تمامی ادعیه آن از زبان امام سجاد علیه السلام بیان شده است، بررسی ابعاد تربیتی این منبع ارزشمند اسلامی می‌تواند به بهره‌وری مفاهیم تربیتی از جمله مفهوم هویت در دوره نوجوانی بیانجامد. پژوهش حاضر بر اساس صحیفه‌ی سجاده انجام شده است و با بهره‌گیری از روش تحلیل اسناد، به بررسی مؤلفه‌های شکل‌گیری هویت در دوره نوجوانی در زبور آل محمد صلی الله علیه و آله پرداخته است.

۱. مبانی نظری

در این بخش از مقاله به مبانی نظری هویت بخشی نوجوان پرداخته شده است. این مبانی به شرح ذیل است.

۱-۱. هویت و دوره نوجوانی

بی‌شک می‌توان مرحله‌ی نوجوانی را به عنوان آستانه‌ی شکل‌گیری شخصیت فردی و

از مهمترین مراحل رشد شخصیت دانست. مرحله ای که چه در حیطه ی تجربی و چه در حیطه ی نظری نقطه ی اوج اساسی برای فرد به حساب می آید؛ زیرا در همین دوره است که مانند مرحله ی آئینه ای دوران کودکی، فرد به آگاهی ضروری می رسد که به شناخت وی نسبت به موقعیت خود در جهان اطراف منتهی می شود. علم روانشناسی این شناخت را در اصطلاح هویت یابی، مورد مطالعه قرار می دهد؛ اصطلاحی که به مرور یکی از سرفصل های کلان را در علم روانشناسی دربرگرفته و بدین ترتیب هویت یابی و نوجوانی دوگانه ای پایدار را در مباحث نظری روانشناسی به خود اختصاص داده است.

واژه ی نوجوان 'ریشه در زبان اوستایی دارد و از جمله لغاتی است که از کشاورزی وارد زبان روزمره شده و همچنان ارتباط معنایی خود (میان جوانه ی گیاه و انسان جوان) را حفظ کرده است. این واژه مفاهیمی مانند بلوغ را دربرمی گیرد. دوره ی نوجوانی مرحله ی پیچیده ای از رشد انسان است که در طی آن نوجوانان، بلوغی^۲ را تجربه می کنند که بر رشد جسمانی، فیزیولوژیکی و روانشناختی آنان تأثیر می گذارد، تغییرات قابل ملاحظه ای در مفهوم «خود» صورت می گیرد، بحران هویت را تجربه می کنند، مسائل و مشکلات عاطفی آنها افزایش می یابد، از نظر هوشی به مرحله ی تفکر انتزاعی می رسند و ارتباط آنها با گروه های همسال خود افزایش می یابد (بیابانگرد، ۱۳۸۴). پدیده ی نوجوانی، همواره با این پرسش اساسی همراه است که نوجوان از خود می پرسد: من کیستم؟ پاسخ این پرسش اساسی که چند سال ادامه خواهد یافت، منجر به آگاهی و شناختی حیاتی (هویت یابی) می شود. در واقع مشکل وی این است که چه می شود که هیچ فردی نه مانند کسی می شود که قبل از او در این جهان می زیسته و نه مانند کسی خواهد شد که پس از او به این جهان خواهد آمد. نوجوانی که با این پرسش اساسی روبه رو است، می داند که به زودی باید مسئولیت زندگی خویش را به عهده بگیرد و از خود می پرسد باید چگونه زندگی کنم؟ در ارتباط با جنس مخالف و زندگی عادی چه خواهم کرد؟ باید با کدام باورها و ارزش ها زندگی کنم؟ پاسخ به این پرسش ها آسان نیست و با مقداری تشویش همراه است (لطف آبادی، ۱۳۸۴). نتایج تحقیقات

1. Adolescence
2. Puberty

بایرن^۱ (۱۹۹۴) نشان داد که شرایط بد اقتصادی در ارتباط غیرمستقیم با کاهش فاکتورهای روانشناختی مثبت و کاهش سطوح رشد هویت بوده است. تنگنای اقتصادی در ارتباط منفی با رشد هویت و رشد هویت در ارتباط مثبت با سازگاری مثبت روانشناختی است. این نکته معین می‌کند که ارتباط غیرمستقیمی بین فقر و سلامت روانی وجود دارد که به واسطه‌ی رشد هویت است.

۲-۱. عوامل مؤثر بر شکل‌گیری هویت

در فرآیند هویت‌یابی نوجوان، علاوه بر فرهنگ عمومی جامعه، نهادهای خانواده و مدرسه به عنوان تعیین‌کننده‌ترین نهادهای تشکیل هویت محسوب می‌شوند. برخی اشتراکات آنها که از عوامل مؤثر بر هویت‌یابی فرد است، عبارتند از: عوامل شناختی، اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی، والدین، مدرسه، مذهب، تفاوت‌های جنسیتی، ترتیب تولد و فاصله‌ی سنی فرزندان در خانواده، سن. این عوامل منجر به دستیابی نوعی از هویت مانند فردی، اجتماعی، فرهنگی، ملی یا قومی و دینی یا مذهبی می‌شوند که هرکدام کارکرد و خاصیت ویژه‌ای را در زندگی فرد ایفا می‌نمایند. در فرهنگ‌های قدیمی تر نوجوانان در شکل‌گیری این انواع هویت از بزرگسالان خود تقلید می‌کردند (رضوی، ۱۳۸۸).

۳-۱. صحیفه‌ی سجاده

صحیفه‌ی سجاده یکی از بزرگ‌ترین آثار مدون قرن اول هجری و دارای محتوای بسیار غنی در زمینه‌ی مسایل عبادی، سیاسی، تربیتی و... است. اگرچه ظاهر این کتاب بر مدار راز و نیاز و دعا و عرض حاجت است، اما در این پوشش بسیاری از مسائل و نکات دقیق، ظریف و حساس سیاسی، اجتماعی، تربیتی، عرفانی و انسان‌شناختی نیز مطرح شده است. همچنین نقش دعا در فرایند رشد و تعالی انسان در بهترین و متعالی‌ترین شکل آن ترسیم شده است. این کتاب به تعبیر امام خمینی (ره)، صحیفه‌ی نورانی الهیه است که از عرفان عارف بالله و عقل نورانی سیدساجدین علیه السلام، برای رهایی بندگان خدا از زندان طبیعت و

1. Bayern, L

فهماندن ادب عبودیت و قیام در خدمت و ربوبیت، نازل شده است. کتاب صحیفه ی سجادیه از معجزات قولی امام سجاد علیه السلام تلقی می شود که به زمان و مکان خاصی محدود نمی شود (بابایی، ۱۳۸۴). صحیفه، دانشگاهی است که استاد و مدرس آن امام سجاد علیه السلام، موضوع آن عرفان و حقیقت آن نفی ربوبیت هر چیز غیر از خداوند و دربردارنده ی عناصری مانند نیاز، عشق، آگاهی، خودشناسی و مبارزه است. کتاب صحیفه سجادیه مجموعه دعاهایی است که امام زین العابدین علیه السلام انشا فرموده و امام محمد باقر علیه السلام، فرزند بزرگوارشان آنها را نوشته اند. امام جعفر صادق علیه السلام نیز در مجلس حاضر بوده و آنها را می شنیده است. این کتاب شامل پنجاه و چهار دعا پیرامون مباحث عرفانی، اخلاقی، اعتقادی، اجتماعی و سیاسی است و برخی از دعاها بلند و مفصل و برخی دیگر نسبتاً کوتاه تر است. کتاب صحیفه سجادیه در میان علمای شیعه به انجیل اهل بیت علیهم السلام و زبور آل محمد صلی الله علیه و آله ملقب است و همان طور که دو کتاب آسمانی انجیل عیسی علیه السلام و زبور داود علیه السلام حاوی حکمت بوده اند، صحیفه نیز علوم و حکمی را در بردارد که جهانیان را به سعادت و نیکبختی می رساند. در بسیاری از اجازات علمای امامیه، این کتاب به «أخت القرآن» یعنی خواهر قرآن وصف شده است (در برابر نهج البلاغه که آن را «أخ القرآن» یعنی برادر قرآن گفته اند). امام سجاد علیه السلام در این کتاب، بسیاری از حقایق و علوم و معارف اسلامی را از راه دعا و تضرع در مقابل خداوند متعال به مردم جهان گوشزد می فرماید و خدا و رسول و امام را با برهانی که بر دو پایه عقل و علم استوار است، به همگان معرفی می کند. این کتاب، خفتگان راه حق و حقیقت را بیدار کرده و اوصاف حسنه و اخلاق نیکو را می آموزد و چگونگی حاجت خواستن از خدای تعالی و دعا کردن در حق یکدیگر را یاد می دهد و همگان را به راه خداشناسی راهنمایی می کند.

پیرامون مضامین و مفاهیم والای این کتاب، تاکنون کتب و مقالات متعددی به نگارش درآمده؛ اما پیرامون بررسی الفاظ و سخنان امام چهارم شیعیان با استفاده از روش های نوین تحلیل متون، تاکنون پژوهشی جدی انجام نگرفته است. به طور کلی نمایاندن ارزش ادبی و هنری این مناجات ها منوط به زیبایی شناسی عبارت های آن است که بخش زیادی از آن نیز، وامدار تسلط و بهره مندی امام از الفاظ و مفاهیم قرآن کریم است. اهمیت این موضوع تا

بدان حد است که این کتاب، در میان علمای شیعه به قرآن صاعد معروف است (ستوده نیا و محقیان، ۱۳۹۵، ۲۱-۳۵). بی‌تردید امام سجاد علیه السلام با زبان دعا مکتبی برای تعلیم و تربیت پدیدآور که در نوع خود بدیع بود و کیفیت تألیف و سند صحیفه‌ی سجادیه که در آغاز آن ذکر شده است، فهرست ابواب صحیفه‌ی سجادیه، برخی فقرات دعا‌های آن، اوضاع و شرایط دوران امام سجاد علیه السلام و گشایش مکتب وسیع تعلیمی و تربیتی امام صادق علیه السلام بعد از دوران امام سجاد علیه السلام، همه دلیل‌گواه این مطلب است که غرض آن حضرت از بکارگیری زبان دعا، فقط فرهنگ‌سازی برای عنصر دعا نبود، بلکه علاوه بر آن، به دنبال تأسیس یک فرهنگ در نظام تعلیم و تربیت اسلامی نیز بوده‌اند (سلمان پور، ۱۳۸۴).

۲. روش‌شناسی

پژوهش حاضر توصیفی، با هدفی کاربردی و به روش اطلاعات اسناد کتابخانه‌ای به تعیین مؤلفه‌های شکل‌گیری هویت از منظر صحیفه سجادیه انجام شده است. ابزار اندازه‌گیری پژوهش را صحیفه سجادیه و کلیه منابع علمی و کتب مرتبط با این هدف، تشکیل می‌دهد که مباحث اصلی از آنها استخراج شده است، اما سعی شده از تحقیقات میدانی به عمل آمده در این خصوص و مستند قرار دادن آنها بهره‌جسته شود. در این نوشتار، نخست پس از مفهوم‌شناسی به بررسی هویت نوجوان در صحیفه سجادیه پرداخته شده و مؤلفه‌های مشترک بین صحیفه سجادیه و روانشناسی مورد تحقیق قرار گرفته است.

۳. نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش در دو قسم مؤلفه‌های مشترک بین صحیفه سجادیه و روان‌شناسی در شکل‌گیری هویت و همچنین مؤلفه‌های خاص در شکل‌گیری هویت مطرح شده است.

۳-۱. مؤلفه‌های مشترک بین روانشناسی و صحیفه سجادیه در شکل‌گیری هویت:

برخی از مؤلفه‌های مشترک شکل‌گیری هویت نوجوان در صحیفه سجادیه و روانشناسی عبارتند از:

۳-۱-۱. عوامل شناختی

بی تردید علت عمده خطاها و گناهان جهل و نادانی است و اگر انسان خطرات و بدی ها را می شناخت و نسبت به آثار اعمال نیک و بد آگاهی داشت، مرتکب بسیاری از بدی ها نمی شد و به خوبی ها پشت نمی کرد. امام سجاده علیه السلام در دعای توبه، بارها نشان می دهد که جهل و نادانی اصلی ترین علت گمراهی انسان است. «بار خدایا من از جهل و نادانی خود از درگاه تو عذر می خواهم» و «من همانم که گناهان عمرش را تباه کرده و من همانم که نادانیش علت عصیان و گناه او شده است». (دعای ۳۱: ۲۱)

بینش و شناخت صحیح انسان را از خطاها و اشتباهات مصون می کند. روش های تربیتی که در این دسته مورد بررسی قرار می گیرد، عبارتند از:

الف. روش اعطای بینش که خود سه قسم است:

۱. بینش در مورد دنیا؛

۲. بینش در مورد حقیقت انسان؛

۳. بینش در مورد مرگ و معاد (فیض الاسلام، ۱۳۷۶).

خود آگاهی و توجه به این که انسان موجودی برتر است و گوهری ارزشمند در خود دارد و همچنین حبّ ذات، انسان را به حراست و پاسداری از کرامت و عزت خویش فرا می خواند و به سوی ارزش های متعالی سوق می دهد (صحیفه سجاده، دعای ششم). امام سجاده علیه السلام که خود از معلمان مکتب قرآن کریم و نهج البلاغه است، با زبان نیایش نشان می دهد که یک انسان آرمانی همواره مواظب است تا بر گوهر گرانبهای کرامت و عزتش خدشه ای وارد نشود و آن را به هیچ قیمت در بازار مادیت به معرض فروش نگذارد. «پس بر محمد و آل او درود فرست و مرا به قدرت و توانایی خود از (زیان) بندگان دور ساز و به بخشش خود از دیگران بی نیاز ساز» (صحیفه سجاده، دعای پنجم). «مرا در درگاهت خوار و در نزد آفریدگانت عزیز و ارجمند گردان و چون با تو خلوت کرده تنها به سر برم فروتن و در میان بندگان بلند مرتبه و سرفرازم نما و از کسی که از من بی نیاز است، بی نیازم ساز» (صحیفه سجاده، دعای پنجم). در قرآن کریم، نهج البلاغه و صحیفه سجاده اشاره شده است که آموزش باورهای معاد، با این پیش فرض که هدف نهایی از زندگی انسان، حیات اخروی اوست، از سویی مفهوم بخشی

به زندگی انسان و نجات او از پوچی و از سویی دیگر، با تغییر شناخت او از مرگ، در بهزیستی روانی نوجوانانی که رفتار پرخطر دارند، بسیار موثر است (ابراهیمی فر، ۱۳۹۰).

۳-۱-۲. عوامل عاطفی و هیجانی

صحیفه سجادیه در زمینه عواطف و هیجان به دو هیجان اصلی غم و خشم پرداخته است. در زمینه غم، مطالعات نشان می‌دهد که سه عامل ناسپاسی نسبت به الطاف و نعمت‌های خداوند، سوءظن، بدبینی و حسادت، زمینه بروز غم را در انسان پدید می‌آورد. در رویکرد صحیفه سجادیه بیان شده است افرادی که از احساس وابستگی با خدا و ارتباط متعالی برخوردارند و از اطلاعات خداوند در زندگی‌شان لذت می‌برند، سلامت جسمانی و روانی بیشتری دارند (صدری، ۱۳۹۰). از نظر امام سجاد علیه السلام، اولین راه کنترل رفتارهای غضب‌آلود، شناسایی منابع خشم، در وجود آدمی است. اگر خشم، ریشه خودپسندی داشته باشد، پس انسان با یادآوری پیامدهای طغیان خشم و عبرت گرفتن از آنها می‌تواند زمینه آرامش روحی خود را فراهم کند. از جمله راهکارهای صحیفه سجادیه برای کنترل خشم، ذکرگفتن، دعا، به کارگیری صفت تقوا، تصحیح ارزیابی‌های غلط از موقعیت، تفکر درباره عاقبت رفتار پرخاشگرایانه، تفکر در قدرت خدا، حلم، بخشش و گذشت است.

خودپسندی نیز ضعف دیگر انسان است که امام سجاد علیه السلام آثار آن را با زبان دعا و نیایش برشمرده است. برای مثال، در دعای بیستم، عجب و خودپسندی را فاسدکننده عبادت معرفی کرده و از خداوند یاری می‌طلبد که «عزیز و گرامیم (بدار) و به کبر و سربلندی (و برتری طلبی) دچارم مکن و مرا برای (بندگی) خود رام ساز و عبادتم را به عجب و خودپسندی تباه مگردان» (صحیفه سجادیه، دعای چهارم). در دعای دیگری از پروردگار می‌خواهد که «بار خدایا بر محمد صلی الله علیه و آله و آل او درود فرست و مرا در میان مردم به درجه و مقامی سرفراز مکن جز آن که پیش نفسم مانند آن پست نمایی و ارجمندی آشکار برایم پدید میاور جز آن که به همان اندازه پیش نفسم برای من خواری پنهانی پدید آوری» (صحیفه سجادیه، دعای سوم).

۳-۱-۳. عوامل رفتاری

امام سجاد علیه السلام، در زمینه عوامل رفتاری به دو موضوع رفتار توأم با عزت نفس و رفق و مدارا در روابط بین فردی پرداخته است. در زمینه عزت نفس به عنوان یکی از شاخص‌های رفتاری

نوجوان، بین دیدگاه غربی و اسلامی تفاوت‌هایی وجود دارد. عزت نفس در روان‌شناسی میزان ارزشی است که فرد برای خود، توانایی‌ها و شایستگی خود قایل است (زارعی، ۱۳۸۸)، اما در تعریف صحیفه سجادیه، نفس، شکست‌ناپذیر است که محصول نوعی عملکرد در قلمرو دین و در ارتباط با خدا و پایبندی به اصول و ارزش‌های اخلاقی بدست می‌آید. تعریفی که قرآن از عزت نفس دارد، یک نگاه کلی است و مشتمل بر تعریف روان‌شناسی از عزت نفس است. به طور کلی، تفاوتی که میان عزت نفس از جنبه‌های روان‌شناسی غربی و جنبه‌ی اسلامی آن وجود دارد، ناشی از تفاوت در مبانی انسان‌شناختی آنها است. با بررسی ادعیه نورانی صحیفه‌ی سجادیه و دسته‌بندی نکات می‌توان نتیجه گرفت که از آنجا که خداوند دارای عزت مطلق است و انسان را دارای کرامت و عزت آفریده است، از این رو انسان‌ها موظف به حفظ عزت نفس در صحنه‌ی اجتماعی هستند و عزت نفس به عنوان یکی از کلیدهای ضروری برای داشتن زندگی سالم محسوب می‌شود. انسان زمانی که با خدای خود نیایش می‌کند، از او طلب بخشش و استغفار دارد یا برآورده شدن نیازهای خود را می‌طلبد، اقرار به خواری و ذلت خود در پیشگاه خدا می‌کند و برای خود شأنیت و مقامی قایل نمی‌شود که البته این ادبیات سخن گفتن با خدا هیچ منافاتی با داشتن کرامت و احساس عزت نفس در فرد ندارد، بلکه بدان معنا است که انسان در اجتماع و میان مردم باید دارای عزت نفس بالایی باشد. عزت، ویژگی است که امام سجاده علیه السلام آن را از خدا بوسیله‌ی آمرزش و قرآن طلب می‌کند و درخواست آن را از غیر خدا بیهوده و موجب سرافکنندگی می‌داند و این نکته نشان می‌دهد که در نظام اسلامی منبع شکل‌گیری عزت نفس از سوی خداوند است و نه مردم. در فرازهای مختلف بیان شده است که نیازمندی و درخواست نیاز از غیر خدا موجب خواری و ذلت انسان می‌شود. از این رو امام سجاده علیه السلام، از خداوند طلب توانگری و ثروت بی‌فنا می‌کند و از خدا می‌خواهد که تنگدستی و نیازمندی به مردم را از او دور سازد. از همین جا نتیجه حاصل می‌شود که یکی از عوامل حفظ عزت نفس توانگری افراد است. بر اساس منابع روان‌شناسی، تکبر و خودپسندی نه تنها به معنای عزت نفس بالا نیست، بلکه نشانه‌ای از ضعف در عزت نفس است؛ امام سجاده علیه السلام نیز اشاره می‌کنند که خودپسندی مانع رسیدن به عزت است و بزرگ‌پنداشتن عبادت‌نشانه‌ی کبر و امری مذمت شده است.

در واقع می‌توان گفت که به خود نازیدن نیز از نشانه‌های عزت نفس پایین می‌باشد، چرا که از آن نهی شده است. امام سجاده علیه السلام درخواست بزرگی پیش مردم را مشروط به ذلت پیش خود دانستن طلب کرده‌اند. این بدان معنی است که انسان باید دارای عزت نفس بالایی باشد و مردم او را دارای کرامت بدانند، اما این امر نباید منجر به غرور و کبر فرد شود؛ زیرا کبر و غرور در فرد صفتی مذمت شده است (محمدی شمیرانی، ۱۳۹۶).

۳-۱-۴. عوامل جسمانی

از نظر صحیفه سجاده، بدن در واحد انسانی، دارای جایگاه بسیار مهم و فوق العاده سرنوشت‌سازی است. نشاط طاعتی-عبادتی-عملی انسان و تأمین اهداف آفرینش او، وابسته به بدن است؛ آن هم بدنی که تحت برنامه، آرام، سلامت و عافیت باشد و با روح شما همراهی کند. این مسئله زمینه‌ی بهره‌برداری شایسته‌ی انسان را از مدت حضورش در این دنیا که تأمین‌کننده‌ی حیات ابدی و جاودانی اوست، فراهم می‌کند. در واقع اتفاقات اصلی که برای هر کدام از ما انسان‌ها در این دنیا به وقوع می‌پیوندد، به طور کامل وابسته به جسم ما است. خدمات بین روح و جسم، خدماتی متقابل است و خدمت و خسارت به صورت متقابل، بین روح و جسم انسان اتفاق می‌افتد و انسان بین فانی و باقی در یک ترکیب بدیع و در یک ارتباط فوق‌العاده پیچیده قرار گرفته است. (صحیفه سجاده، دعای پانزدهم)

۳-۱-۵. تأثیرات والدین در شکل‌گیری هویت نوجوان

در اصول تربیتی صحیفه سجاده، والدین از طریق تکریم و احترام نوجوان، محبت، توجه به نیازها، آموزش و اخلاق و عقیده درست و پرورش فطرت خداپرستی در فرزندان، زمینه شکل‌گیری هویت موفق را در نوجوان فراهم می‌کنند. در میان روش‌های فرزندپروری مطرح شده در روان‌شناسی، فرزندپروری مقتدرانه، نزدیک‌ترین روش تربیتی به صحیفه سجاده است؛ زیرا والدین مقتدر با صمیمیت با فرزندان خود رفتار و با ابراز محبت به فرزندان خود، رابطه‌ی خود را با آنان مستحکم می‌کنند، اگرچه این روش تربیتی، نزدیک‌ترین روش به روش تربیتی اسلام است، اما تفاوت‌هایی بین این دو روش وجود دارد؛ چنانکه فرزندپروری مقتدرانه با تقاضاها و پاسخ‌دهی زیاد والدین مشخص می‌شود. درحالی که در روش تربیتی اسلام، تقاضاها و پاسخ‌دهی بر محور تعادل است. بیشتر والدین مقتدر، تلاش می‌کنند تا

فرزندشان به اهدافی دست یابد که خود برای آنها تعیین کرده‌اند؛ درحالی‌که در روش صحیفه سجادیه، اهدافی که خداوند برای تربیت فرزند مطرح کرده است نیز مد نظر قرار می‌گیرد. درحالی‌که در صحیفه سجادیه از یک سو معیار شیوه فرزندپروری، فطرت خود فرزند است و والدین موظفند براساس آن برنامه ریزی تربیتی کنند و خواسته‌های شخصی خود را که چه بسا بر اساس هواهای نفسانی است و نه براساس فطرت انسانی، معیار قرار ندهند و از سوی دیگر احکام و راهنمایی‌های هدایتی و تربیتی انبیا را به کارگیرند که براساس آموزه‌های الهی مطرح کرده‌اند. در شیوه صحیفه سجادیه، خدا ناظر است و والدین اعتقاد دارند که فرزندان اماناتی‌اند که هدایت و تربیت فرزند وظیفه آنها و خداوند ناظر بر عملکرد آنهاست و باید در قیامت در برابر خداوند پاسخگو باشند و به همین سبب ضمانت اجرایی مناسبی وجود دارد. براین اساس از آنجا که والدین به حقیقت وجودی انسان آگاه هستند و انسان را مستعد رسیدن به همه کمالات می‌دانند، در نتیجه والدین مسئول، هدف از تربیت فرزندان را رسیدن به کرامت و قرب الهی و متخلق شدن به صفات الهی می‌دانند (بامریند، ۱۹۹۱).

۲-۳. مؤلفه‌های خاص صحیفه سجادیه در شکل‌گیری هویت

صرف نظر از مؤلفه‌های مشترک شکل‌گیری هویت نوجوان در روانشناسی و صحیفه سجادیه، در اینجا به معرفی مؤلفه‌های اختصاصی در صحیفه سجادیه پرداخته شده است.

۱-۲-۳. پرورش روحیه فضیلت‌جویی

تربیت اخلاقی، مجموعه فعالیت‌هایی در راستای پرورش دادن فضایل و از بین بردن رذایل اخلاقی و به تعبیر دیگر، به فعلیت درآوردن استعدادها بالقوه فطری است که در آثار اندیشمندان مسلمان، به عنوان بخشی از علم اخلاق در نظر گرفته شده است. مطابق با معارفی که از امام سجاد علیه السلام در حوزه تربیت اخلاقی بر جای مانده، محیط خانواده و رفتارهایی که در ارتباطات آن به نمایش گذاشته می‌شود، می‌توانند تأثیرات گسترده‌ای را روی میدان‌های بینش، گرایش و کنش فرزندان بگذارند و در قلب، فکر و ذهن آنان نفوذ کنند؛ بدون اینکه خانواده در ارائه این‌گونه اعمال، قصد و نیت تربیتی داشته باشد. نکته مهم

این است که در این روابط تربیتی، بایستی اعتقادات والدین به طور حقیقی در عرصه عمل به ظهور رسیده و زمینه اطمینان بخشی، اعتمادسازی و در نهایت تطابق و هم‌مشکل‌گرایی را برای فرزندان فراهم آورد.

بدون تردید، صیانت و تربیت همه جانبه خانواده، تأثیرات گسترده‌ای را روی میدان‌های بینش، گرایش و کنش فرزندان می‌گذارد و در قلب، فکر و ذهن آنان نفوذ می‌کند؛ بدون اینکه خانواده در ارائه این‌گونه اعمال، قصد و نیت تربیتی داشته باشد. نکته مهم این است که در این روابط تربیتی، بایستی اعتقادات والدین به طور حقیقی در عرصه عمل به مرحله‌ی ظهور رسیده و زمینه اطمینان بخشی، اعتمادسازی و در نهایت تطابق و هم‌مشکل‌گرایی را برای فرزندان فراهم می‌آورد. همچنین اگر فردی تحت صیانت و تربیت همه جانبه خانواده سالم قرار گیرد، در زندگی آینده خود از خطرات اعتقادی، اخلاقی، فرهنگی، اجتماعی و ... ایمن خواهد بود. با تحقیق در آموزه‌های امام سجاد علیه السلام، برای دستیابی به روش‌هایی که کانون ارزشمند خانواده را در پیرایش رذائل و پرورش فضائل فرزندان یاری کند، به این نتیجه می‌رسیم که محبت و مهرورزی، عینیت بخشی به آموزه‌ها، ایجاد ارتباط مستمر با خدا و جلوگیری از کوچک‌پنداری رذایل به عنوان شیوه‌هایی اساسی و کاربردی در تربیت اخلاقی مطرح است و بایستی در هنگام استفاده از آنها، اولویت را رعایت نمود. ضمن آنکه ایجاد زمینه تفکر در رفتار به عنوان یکی از جدی‌ترین نیازهای بشر امروز و مهم‌ترین روش‌های تربیتی خانواده جهت انحراف زدایی و فضیلت‌افزایی است و مهمترین بخش از سفارشات امام سجاد علیه السلام را به خود اختصاص می‌دهد (ایزدی و مهدوی منش، ۱۳۹۲، ۴۵).

۲-۲-۳. تذکر و یاد خدا

از مهمترین آموزه‌های تربیتی مکتب حیات بخش اسلام، دعا و نیایش است. دعا به عنوان یکی از کنش‌های اساسی دین، در حیطه‌های متفاوت زندگی انسان است که فواید و آثار گوناگونی دارد. تربیت، سه بعد وجود آدمی؛ یعنی ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری وی را درگیر می‌کند. مکتب دعا، یک حرکت تربیتی مؤثر و مدرسه تکامل روحی و تربیتی والاست که سه حوزه شناختی، عاطفی و رفتاری را پوشش می‌دهد. درحوزه‌ی شناختی، تأثیر شگرفی در خداشناسی، خودشناسی، مسئولیت‌شناسی دارد و در حوزه‌ی عاطفی، موجب

افزایش احساس آرامش، تقویت دلبستگی به خدا، بالا بردن احساس حرمت خود و رشد و تعالی می‌گردد و در حوزه‌ی رفتاری، منشأ اصلاح و تغییر رفتار، خیررسانی و شفابخشی است، از غفلت پیشگیری می‌کند و عامل پیدایش بصیرت و روشنایی در دل و تأثیرناپذیری از وسوسه‌های شیطنانی است (سبحانی‌نیا، ۱۳۹۲). این مهم به روشنی در صحیفه سجادیه آمده است. (صحیفه سجایه، دعای بیستم و سی‌ام)

۳-۲-۳. التزام به عمل

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تعالیم و آموزه‌های اسلام در حوزه‌ی عبادت و نیایش، به دو بخش کلی تقسیم می‌شود که البته میان این دو، رابطه تنگاتنگی وجود دارد. نخستین بخش این تعالیم را اعتقاد و ایمان به خداوند، پیامبران، امامان معصوم و جهان آخرت تشکیل می‌دهد. التزام عملی به اعمال و رفتارهای دینی، معنوی و عبادی که از طریق وحی و یا از طریق اولیای خدا رسیده، بخش دیگری از تعالیم و آموزه‌های اسلام را شامل می‌شود. براین اساس، التزام والدین به مسائل عبادی و معنوی و همچنین همراه کردن فرزندان در این عرصه‌ها از طریق تأثیر ظاهر بر باطن، ظهور تدریجی شاکله و شخصیت، مداومت و محافظت برعمل، زمینه‌سازی و آماده‌سازی موقعیت و الگوگیری و اسوه‌گیری در فرزندان مؤثر بوده و زمینه لازم برای شکل‌گیری هویت منسجم را در فرزندان آماده می‌کند. (صحیفه سجادیه، بیستم و چهل و هفتم)

۳-۲-۴. پرورش روحیه خوف و رجا

در صحیفه سجادیه، موضوع خوف و رجا، نه تنها در اخلاق بندگی و در رابطه انسان و خداوند مطرح شده، بلکه در جای جای مباحث تربیت فردی، خانوادگی و اجتماعی تأثیرگذار است. از آثار خوف می‌توان اطاعت و بندگی خدا، پرورش فضیلت‌ها و ترک رذیلت‌ها، زهد و وارستگی در دنیا، نجات از خطرها، امان و رستگاری اخروی، گریه از خوف خدا و از آثار رجا می‌توان به افزایش میل به عبادت و امیدواری نسبت به خداوند اشاره کرد. خوف و رجا در صحیفه سجادیه در برابر خالق معنی پیدا می‌کند. همراه بودن بیم و امید با ایجاد تعادل در تربیت فرزندان، زمینه شکل‌گیری هویت موفق را در فرزندان فراهم می‌کند. (صحیفه سجادیه، دعای چهل و یکم)

۳-۲-۵. پرورش روحیه بخشندگی

بخشنندگی، یکی از موضوعات مورد علاقه روان شناسان مثبت نگر است. این روان شناسان به دنبال آن هستند که تصویری از زندگی خوب را ارائه دهند. هدف این است که نشان داده شود چه اعمالی به تجربیات به ورزی و رفاه و پرورش افکار مثبت نگری که خوش بین و انعطاف پذیر هستند، می انجامد. بخشندگی در زندگی انسان در دو حوزه فردی و اجتماع نمود پیدا می کند. بخشندگی، یک فرآیند عاطفی و شناختی است که وجود چندگانه ای دارد و به عنوان یک جنبه مهم تربیتی می تواند به عنوان یکی از پایه های اصلی شکل گیری هویت، در وجود انسان پرورش یابد (ایزدی و مهدوی منش، ۱۳۹۲، ۴۵). از منظر امام سجاد علیه السلام این ویژگی نقش مهمی در شکل گیری هویت انسان دارد. (صحیفه سجاده، دعای سی ام)

نتیجه گیری

در زمینه شکل گیری هویت نوجوان، باید رهیافت هایی استخراج شود که متناسب با فرهنگ ایرانی-اسلامی جامعه امروز ایران باشد. در بررسی های محققان عواملی مانند پرورش فضیلت جویی، تذکر و یاد خدا بودن، التزام به عمل، پرورش روحیه خوف و رجا، پرورش بخشندگی، استخراج شد. علاوه بر تطبیق مؤلفه های شکل گیری هویت در روانشناسی، مؤلفه های خاصی به عنوان عوامل شکل گیری هویت در نوجوانی از این مکتب تربیتی استخراج شد که نگاه وسیع تر و کامل تری را برای والدین و مربیان و خود نوجوان فراهم می آورد. از نظر صحیفه سجاده، شکل گیری هویت تنها محدود به نوجوانی نمی شود و تمام طول حیات انسانی را شامل می شود. زبان امام سجاد علیه السلام در بیان مسائل تربیتی، غیرمستقیم و در قالب دعا است. این امر به نوجوان کمک می کند تا با رشد و پرورش قوای شناختی خود، به استدلال و تفکر پرداخته و معنای ضمنی و پنهان در کلام امام سجاد علیه السلام را خود واکاوی کند و با تطبیق این واکاوی با تجربیات زندگی خود، به درونی کردن ارزش ها و رهیافت های صحیفه سجاده بپردازد. در اصول تربیتی امام سجاد علیه السلام، سعی می شود افراد طوری تربیت شوند که بتوانند درک کنند هر امر و تشویقی در جهت حفظ منافع آنهاست و اگر از انجام عملی هم نهی شده، حتما در آن زیان و خسارتی برای انسان وجود دارد. در واقع با چنین تربیتی،

افراد از درون آمادگی پذیرش این اوامر و نواهی را پیدا کرده و مبنای صدور آنها را درمی یابند. بنابراین به نظر می رسد کشف میزان و چگونگی تأثیر و بهره گیری امام سجاده علیه السلام از الفاظ و معانی آیات قرآن و زبان دعا که زبان مشترک آدمیان است و منشأ فطری دارد و می تواند محور وحدت انسان ها و بستر گرایش به خدا و اطاعت از او به شمار می رود قرار گیرد، به عنوان یک برنامه تربیتی، توسط مربیان و متریبان استفاده شود.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- **صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه**. ترجمه‌ی الهی قمشه‌ای، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۷.
- **صحیفه‌ی کامله‌ی سجادیه**. ترجمه‌ی علی نقی فیض الاسلام، تهران: انتشارات دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵.

الف. کتب

۱. بیابانگرد، اسماعیل. **روانشناسی نوجوانان**. تهران: دفتر نشر انقلاب اسلامی، ۱۳۸۴.
۲. زارعی، زهرا. **بررسی آثار عزت نفس و آثار تربیتی آن از دیدگاه قرآن**، تهران: دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۸.
۳. شفرز، برنهارد. **مبانی جامعه‌شناسی جوانان**. ترجمه کرامت الله راسخ، تهران: نشر نی، ۲۰۰۲.
۴. صدری، محمدرضا. «**رابطه جهت‌گیری مذهبی و هویت توفیق و شکست در نوجوانان دختر تهران**»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده روانشناسی تربیتی دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۰.
۵. لطف‌آبادی، حسین. **روان‌شناسی رشد نوجوانی، جوانی و بزرگسالی**، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۴.
6. Baumrind D.(1991). Effective parenting during the early adoiescent transition In P.A.Cowan & E.M.Hetherington(Eds). Family tranaitions. vol.2 pp.111-163.

ب. مقالات

۷. ابراهیمی فر، علی اصغر. «**نگاهی به مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیتی در صحیفه‌ی سجادیه**»، قم: **نشریه‌ی معرفت**، (۱۳۸۱)، سال ۱۱ (۶).
۸. ایزدی، مهدی و مهدوی منش، حسین. «**معرفت‌گرایی به مثابه‌ی رویکرد مبنایی تربیت اخلاقی از دیدگاه امام سجاد علیه السلام در صحیفه‌ی سجادیه**». **فصلنامه علمی-پژوهشی تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء علیه السلام**، (۱۳۹۲)، سال ۱۱ (۱).
۹. ایزدی، مهدی و مهدویمنش، حسین. «**پی‌جویی خانواده و کارکردهای تربیتی آن در آموزه‌های امام سجاد علیه السلام با تأکید بر شیوه‌های انحراف‌زدایی و فضیلت‌افزایی**». **دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات قرآن و حدیث**، (۱۳۹۲)، دوره ۶، شماره ۱.
۱۰. بابایی. «**صحیفه‌ی سجادیه مرکز اطلاع‌رسانی جهانی و الهی**»، **مجله‌ی پاسدار اسلام**، (۱۳۷۹)، دوره ۱۹ (۲۲۳).
۱۱. رضوی، اقدس سادات. «**نوجوانی و هویت‌یابی**»، **ماهنامه مشاوره**، (۱۳۸۸)، شماره ۱۷، صص ۱۱-۱۵.
۱۲. سبجانی‌نیا، محمد. «**آثار تربیتی و روان‌شناختی دعا**»، **فصلنامه در عرصه فرهنگ و تربیت اسلامی**، سال ۶، شماره ۱۵، (۱۳۹۰).
۱۳. ستوده‌نیا، محمدرضا و محققیان، زهرا. «**بینامتنی قرآن کریم با صحیفه سجادیه**»، **پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن**، شماره ۹، (۱۳۹۵).

۱۴. سلمان پور، محمد جواد. «فرهنگ سازی امام سجاد با زبان دعا»، فصلنامه‌ی اندیشه‌ی دینی دانشگاه شیراز، شماره ۱۷. (۱۳۸۴).
۱۵. فرزانه، عبدالحمید. «انسان شناسی در صحیفه‌ی سجادیه»، فصلنامه‌ی اندیشه‌ی دینی دانشگاه شیراز، شماره ۱۵. (۱۳۸۴).
۱۶. محمدی شمیرانی، سمانه. «مفهوم عزت نفس در صحیفه سجادیه»، اولین کنگره‌ی بین‌المللی بین‌المللی فرهنگ و اندیشه‌ی دینی. (۱۳۹۶).
۱۷. مرزوقی، رحمت‌الله. «انسان و تربیت از منظر صحیفه سجادیه»، فصلنامه‌ی اندیشه‌ی دینی دانشگاه شیراز، شماره ۸۲، (۱۳۸۳).
۱۸. میرشاه جعفری، سیدابراهیم و مقامی، حمید. «رهیافتی به نظام تربیتی اسلام از نگاه صحیفه‌ی سجادیه، فصلنامه‌ی اندیشه‌ی دینی دانشگاه شیراز، شماره ۱۵. (۱۳۸۴).